

AIN KALLIS

ILM JA VANASÕNAD

**Kui sa ilmast õpetust saad, küll siis targemaks lähed.
Tarvastu vanasõna**

**„Enne kui hakkate minuga vestlema, defineerige oma mõisted,“
olevat kunagi kuulutanud Voltaire. Mis on ilm? „Ilm on selline
sõna, mida öeldes on kõik äkki täis ootamatust või avarust“, on
väitnud võro kultuuritegelane Kauksi Ülle.**

Tõepoolest – nagu teisteski soome-ugri keeltes, on ka eesti keeles kasutusel üks ja sama sõna ilma kui pidevalt muutuva atmosfääri oleku ning maa-

kera koos seda asustava inimkonna või maapealse elu vms kohta. Avarusele viitavad ka liitsõnad, milles *ilm* esineb, kirjeldades nähtusi tervikuna, oma-

ette süsteemina: välisilm, vaimuilm jne. Nii vähemalt defineeritakse *ilma* eesti keele seletavas sõnaraamatus (2009).

Sama sõnaraamatu järgi on vanasõna 'kokkusurutult sõnastatud ja sisuliselt lõpetatud mõttetera, rahvaluule lühivorme'. Vanasõnadesse on talletatud iidne rahvatarkus – *vanasõnal on kuldsisu sees*. Iseasi muidugi, kas neid mõtteteri ja teadmisi ka tänapäeval kasutada saab ning kas me üldse oskame neid õigesti lahti mõtestada.

Paarkümmend aastat tagasi avaldasin vanasõnade uue klassifikatsiooni, mille kokkuvõtte ilmus ajalehes Sirp ja Vasar 18. juulil 1986. Kõige üldisemas loikes võib vanasõnu jaotada analoogiliselt kunstiga kahte ossa: tarbe- ning tarbetud vanasõnad. Lihtsamalt öeldes nood teised ainult kommenteerivad kõigile arusaadavaid fakte (*iga päev pole pühapäev*).

Ilmaprognoosid ja tarbevanasõnad

Ilma on alati püütud ette kuulutada nädalateks, kuudeks, aastaegadekski. Vanasõnad, nagu *kui pole talve talve ajal, pole ka suve suve ajal*, viivad tahtmatult mõttele, et meie esivanemad tunnetasid alateadlikult energia jäävuse seaduse olemust ehk maakera kiirgusbilanssi. Tegelikult pole leitud head statistilist seost ülejäärmiste aastaegade (talv-suvi, kevad-sügis) vahel. Näiteks järgneb külmale talvele 80–90% juhtudel külm või normilähedane kevad, umbes 60%-le juhtudest aga normis, st keskmine suvi. Osal ennustustest aga prevaleerib vanasõna vorm sisu üle: *kui seitsmevannapäeval sajab, siis sajab seitse nädalat jutti*. Õudne mõeldagi, kui see nii oleks...

Pühakutega seotud päevad olid olulised sesooniprognoside tegemiseks. Tõnisepäevane (17. jaanuar) päike viitas ilusale suvele (ja mis veelgi tähtsam – mehed pidid terved ja targad püsima), jaagupipäeva (25. juuli) käo kukkumine kuulutas pikka sooja sügist jne. Väga oluline päev eestlaste kalendris on teatavasti madisepäev ehk vabariigi aastapäev (24. veebruar). Sel ajal on veel *pool lumest taevas, karud keeravad koopas külge, puupunnid ning s...junnid hakkavad lund vihkama* (pole ka mingi ime – päikese kõrgus küündib siis 22 kraadini, soojendab juba). Peetakse paraade (alati küll ilm ei luba) ja vastuvõtte.

Me esivanemad teadsid hästi niisuke väärtust erinevatel aastaegadel:

Kevadel palu vihma, sügisel saab seda ilmagi

kevadel palu vihma, sügisel saab seda ilma-
gi (kevadine sademehulga norm aas-
taist 1981–2010 on Eesti keskmisena
110, sügisene 201 mm). Huvitaval kombel
sõltuvad säärased väärtushinnangud
elupaigast. Võrreldes: vihma latse
naarava, kuiva latse ikeva (Nõo) ja põua
lapsed naeravad, vihmalapsed nutavad
(Laiuse). Vanasõnad räägivad üksteisele
vastu. Ja selles seisnebki rahvatar-
kus, nendib Stanisław Jerzy Lec.

Pikaajaliste prognoosidega on teata-
vasti kimpus ka kaasaegsed sünopti-
kud, mis siis veel rääkida nn ilmatar-
kadest. Juba kuulus Vadim Želnin kur-
tis, et loodus on „ära tsurgitud“.

Seevastu need lühiajalised prognoo-
sid kohalike tunnuste järgi, mis põhi-
nevad otsesel vaatlusel ja kogemusel,
on enamikus teaduslikele määratlus-
tele vastavad. Paljud tähelepanekud
alates optiliste nähtuste kohta atmo-
sfääris kuni elusa looduse märkideni
on arvestatavad ka tänapäeval.

Järgnevas mõned näited vanarahva
ennustustest lühema aja kohta koos
selgitustega.

*Kui kuul (päikesel) on ring ümber, tuleb
sadu ja tuult – kõrged kiudpilved
ennustavad sooja frondi saabumist.*

*Loodetuul on taevaluud – tsükloni lah-
kumisel pöördub selle külmas sektoris
tuul loodesse, pilvisus väheneb.*

*Kui õhtuks tuul tõuseb, läheb sajule. Kui
udu tõuseb üles, tuleb vihma – läheneb
tsüklon.*

*Kui kärbsed on tigidad, tuleb vihma.
See vanasõna kehtivat väga paljudes
maades.*

*Kui kukk kireb hommikul sõnnikuhun-
nikul, siis kas läheb või ei lähe sajule – üks
täpsemaid saksa vanasõnu.*

Ebatäpne sünoptikute vaatenurgast
on aga *idast tuleb hää ilm, idast tuleb
paha ilm, idast tuleb maailma ots* – suvi-
sed antitsüklonid Venemaa kohal
kindlustavad ju ilusa ilma.

Osa vanasõnu on klimatoloogia sei-
sukohast õiged. Mõnel aastal on tõe-
poolest nii, et *suvi käib talve järele* –
vahel jäävad varakevad ja kevad tõesti
vahele. Näiteks 1993. aasta 20. aprillil
sadas veel lund, 25. aprillil algas aga
tõeline suvi! Esivanemad teadsid hästi,
et sinne ilmastik on eriti muutlik
aasta lõpupoolel: *Sügisest ilma ega lapse
perset või iial uskuda*. Käesoleval ajal on
igati kohane Tõstamaa kandi vana-
sõna *uhkus ajab ilma hukka*. Liigne tar-
bimine on teatavasti ilmale, täpsemalt
kliimale, kahjulik ning suurendab
ökoloogilist jalajälge.

Kui Kuul on ring ümber, tuleb sadu ja tuult

Mullateadlasi ning agrometeorolooge
pane pead kratsima Setomaa vanasõna
vihm on savimaale sitt. Kas taeva-
vesi on taolisele mullale halb (vesi
jääb mulla pinnale) või säilitab savi-
pinnas põua ajal paremini niiskust, on
väetise eest? Kas *sitt on põllumehe jumal*
tähendab, et ilmataat nõogib talu-
meest?

Veel tarbevanasõnu

Paljud vanasõnad on nii vanad, et neid
õigesti mõista on võimalik vaid siis,
kui tead nende tekke ajaloolist taga-
põhja. Paar näidet. *Varga peas põleb
müts või ausat meest ei hammusta keegi*
pärinevad ajast, mil hiidetargad püü-
sid avastada kurjategijaid katsete või
autosugestiooni abil.

Folkloristid mõistatavad aastaküm-
neid, kuidas on tekkinud hulk nn
desorienteerivaid vanasõnu, *nagu lehm
lüksab suust, kana muneb nokast*. Selle
peale võiks tulla vaid eluvõõras linna-
saks. Iga maainimene teab väga hästi,
et lehma lüpstakse udarast ning kana
muneb kloaagist.

Tänapäeval kõlbab hulk tarbevana-
sõnu loosungeiks ehk moodsalt *slo-
gan*'eiks. Riigikogusse näiteks *jookseb
jutt, jookseb töö, moesalongi kuida mees,
nõnda hilbud*. Haiglatesse sobiks *aeg
kõik asjad parandab; ilus nägu, paha
magu* (gastroenteroloogia osakond),
ühaksa korda mõõda, üks kord lõika

(kirurgia) või *jooksja riist ei pea vett*
(spordimeditsiin).

Kõrgkooli mõne teaduskonna seina-
le sobiks *parem tark ja vaene kui rumal ja
rikas*. Perekonnanõuandlaises (elukaas-
lase valiku hõlbustamiseks) *kel palju
karvu, sel palju armu, kenal naisel kerge
käsi või kes ühtegi ei taha, see kahte ei saa*.

Loosungeiks ei kõlba näiteks aja-
looinstituuti *kes vana asja meelde tule-
tab, sel silm peast välja ega tuletõrje-
depoosse kui tuli juba räästas, kes siis
enam kustutab*. Põlema jääks sel juhul
81,9% tulekahjust.

Rahvateaduslikud vanasõnad näita-
vad meie esivanemate teadmisi. Paar
näidet. *Vaikne vesi, sügav põhi* (tõepoole-
lest on Vaikne ookean maailmamere
sügavaim osa). *Pea suu kinni, siis seisab
selg terve* (tuuletõmbus tekitab radiku-
liiti), *tatisem nina, targem laps* (sobib
koolikatseteks?).

Ajad muutuvad. Alatiseks on kadu-
nud kõnepruugist *töö on lolli lõbu*,
enam kasutatakse *töö kiidab tegijat*.
Elukestva õpingu puhul on muutunud
tarbetuks vanasõna *ühaksa ametit, küm-
nes nälg*.

Parem lühike lõpetus kui pikk lori.

✍️ **Ain Kallis** (1942) on meteoroloog, klimato-
loog ja publitsist. Tema peamine uurimis-
valdkond on Eesti kiirguskliima. Töötab pea-
spetsialistina Eesti keskkonnaagentuuris.